

HANGTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSOK LEHETSÉGES ÖSSZEFÜGGÉSEI*

KATONA CSILLA

Írásom egy nagyobb vizsgálat tematikájába illeszkedik bele, amelyben a közszavak és a helynevek hangszerkeretét módosító hangtörténeti változásokkal foglalkozom. E változási folyamatok között a hagyományosan kétnyíltszótagos tendenciának nevezett módosulást, az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikáját, a hangátvetést, valamint a tővégi magánhangzók eltűnésének folyamatát vizsgálom (lásd ezekhez Katona 2016a, 2016b, 2018). Mielőtt azonban rátérnék a címben is jelzett néhány összefüggés bemutatására, röviden a kutatásom forrásait és módszertani elveit vázoló fel.

I. Az említett változási folyamatok bizonyos ideig a nyelvtörténeti kutatások kedvelt témái voltak, de idővel háttérbe szorultak, és kikerültek a vizsgálatok homlokteréből. Az utóbbi időben a nyelvtörténeti forrásanyag jobb hozzáférhetősége miatt, valamint a módszertani újításoknak köszönhetően lehetőségünk van új alapokra helyezni az eddigi kutatásokat. Éppen ezért a kijelölt nyelvtörténeti változások vizsgálatához a korábbi szakirodalmaktól eltérően bővebb és részben más típusú forrásanyagra támaszkodom: egyrészt a korai ómagyar kori helynevekre, másrészt a modern kori tájszavakra. A helynévi adatok a koraiságuk miatt alapvető fontosságúak, hiszen ebből az időszakból a csupán néhány száz szót tartalmazó szövegelemékek mellett a kutatómunka alapját a szórványelemékek biztosíthatják, benne a helynévi adatok bőségével. A helynevek ráadásul gyakran őriznek meg olyan elemeket, melyekre más forrásokból nincsenek adataink. A korai helynevek mellett vizsgálataim másik, kiegészítő forráscsoportját az élőnyelvi tájszavak képezik, ezek a nyelvi elemek igen gyakran a korábban lezajlott nyelvi változások nyomait őrzik a jelen kor szinkroniájában. Mindkét forrástípusból adatbázist készítettem, s különböző szempontok szerint rendeztem és elemeztem a név- és szóanyagot (a korpuszról és annak forrásairól lásd részletesen Katona 2016a).

A forrásanyag kiválasztása mellett a módszertani elveket tekintve is igyekeztem újítónan eljárni, éppen ezért a modern fonetikai és fonológiai kutatások eredményeit is felhasználtam a munkám során. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy kutatásom és annak részeként ez a tanulmány is hangtörténeti jellegű, a fonológiai perspektíva minden esetben csupán a hangváltozási folyamatok pontosabb megismerését és megértését szolgálja.

Jelen tanulmány témája erőteljesen kapcsolódik ezekhez az elemzésekhez, e helyütt azonban az egyes változások elemzése helyett a közöttük lévő összefüggésekre, illetve a háttérben meghúzódó mozgatórugókra kívánok koncentrálni.

---

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával és az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

2. A nyelvészeti és azon belül a hangtörténeti szakirodalomban nem újkeletű az a felvetés, hogy az egyes hangváltozások között valamiféle összefüggés, kapcsolat állhat fenn. Az egyes nyelvi és esetünkben hangtörténeti változásokat nem egymástól elszigetelt folyamatokként kell elképzelnünk, hanem mindenképpen egy dinamikus és folyamatosan alakuló rendszer elemeiként kell azokra tekintenünk. Kubinyi László (1958) és mások például a tövégi magánhangzók eltűnése, valamint a kétnyíltszótagos tendencia közötti kölcsönös viszonyt mutatták be. Nyirkos István (1993: 81–86) pedig a kétnyíltszótagos tendenciát és az inetimologikus magánhangzók bekerülését bizonyos esetekben egymás reciprok folyamatának tekintette. De arra is rámutattak hangtörténészeink, hogy a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával létrejövő szótagszerkezeti struktúrák miként szolgáltak forrásul a kétnyíltszótagos tendenciához. A következőkben azt igyekszem felvázolni, hogy a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés között milyen lehetséges kapcsolatok mutathatók ki, és e folyamatok működése mögött milyen univerzális mozgatórugókat tételezhetünk fel.

3. Vizsgálataim alkalmával felfigyeltem arra, hogy bizonyos helynevek mindkét változás hatósugarába bekerültek, s a hangátvetés és a kétnyíltszótagos tendencia egyaránt hozzájárult a nevek későbbi formájának kialakulásához. A közzavak elemzése során erre Horger Antal is rámutatott a kétnyíltszótagos tendencia tárgyalásakor, s az *erszény* (ném. *äserin* > m. *erszény*), *nyörszög* (*nyörszörög* > *nyörszög*) és a *szöcske* (*székése > *szökse > *szökcse* > *szöcske*) szavak alakulásmódjával illusztrálta a folyamatot (1911: 42–43).

A helynevek köréből is említhetünk néhány hasonló példát. E folyamatok játszottak szerepet az Ida mellékágának, a *Kanyapta* vízfolyás nevének alakulásában. A név szláv eredetű; vö. szlk. *Konotopa* hn., s a tulajdonképpeni értelme 'lósüllyesztő'. Az elnevezés olyan ingoványra utal, amelybe a lovak belesüllyednek (FNESz.). A szlovák *Konotopa* névből a magyarban *Kanyapota* (1298: *Kanapota*, Gy. 1: 41, 116), majd *Kanyapta* alakult (1323/390: *Kanapta*, fl., Gy. 1: 41, 95, Tóth V. 2001: 81).

Ugyancsak hangátvetéssel és a kétnyíltszótagos tendencia működésével magyarázhatjuk a Bars megyei *Dervence* víznév kialakulását. A szláv eredetű (vö. szlk. *Drevenica* hn., cseh *Dřevénice*) helynév alapszavának az összl. *dervo ~ *дрво 'élő fa, erdő' főnevet tarthatjuk (FNESz.). Az elsődleges *Drevenyica* (1113: *Dreuenizza* fl., Gy. 1: 413) adat az eredeti szláv hangalakot tükrözi, amelyből létrejött a későbbi *Dervence* (1229: *Deruenche*, rivus Gy. 1: 413, 475) alak¹ (Tóth V. 2001: 189).

A kétnyíltszótagos tendencia előzte meg a hangátvetést a Nyitra megyei *Menyhe* település nevének változásakor. A név elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban (FNESz. *Menyhe*), s a hangváltozások következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd *Menyhe* (Gy. 4: 423) változata is kialakult.

A hangalaki variánsok sokféleségére mutat kitűnő példát a Kolozs megyei, közszói alapszóból származó *Berkenyés* helynév esete is. A *berkenye* (régén *berekenye*) fanévből származó helynév eredetileg bizonyára *Berekenyés* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) formájú lehetett, amelyből a kétnyíltszótagos tendencia *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) változatot teremtett, s ez utóbbi forma szolgált aztán alapul a hangátvetéshez:

¹ Természetesen felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a szókezdő torlódás feloldása után következett be a névben a kétnyíltszótagos tendencia.

Berenyékés (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334). Meg kell azonban azt is jegyeznem, hogy ez utóbbi hangalak valós használati értékét erősen kétségessé teszi az a körülmény, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

Úgy gondolom, hogy e néhány példa jól illusztrálhatja azt, hogy miként szolgált a kétnyíltszótagos tendencia által létrejött szó- és névstruktúra a hangátvetés folyamatához alapul.

4. A következőkben néhány olyan jelenséget érintek, amelyek a változások fonológiai ügyeivel állnak kapcsolatban, ebben látva részben az indítékaikat. Mindkét változás (tehát a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés) közös sajátossága az, hogy a szavak belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatokat erőteljesen befolyásolják, hiszen a folyamatok egyrészt létrehozhatnak, másrészt átalakíthatnak bizonyos kapcsolatokat.

Az előbb már felidézett szl. *Konotopa* > m. *Kanyapota* > *Kanyapta* név alakulásmódja során például azt látjuk, hogy a szó belsejében végül a hangátvetés működése miatt a *t + p* helyébe *p + t* mássalhangzó-kapcsolat lépett.

A változás pontosabb megértéséhez megítélésem szerint a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok kérdésén keresztül vezet az út. Ehhez érdemes megnéznünk, hogy ezek gyakorisági típusaira mi jellemző. A következő táblázatot egy korábbi vizsgálat során, a kétnyíltszótagos tendencia révén előálló mássalhangzó-kapcsolatokra állítottam össze (Katona 2016b: 137), de ennek tágabb relevanciája is van.

	b	p	d	t	k	g	gv	ty	f	v	s	zs	sz	z	c	cs	m	n	ny	h	i	ly	l	r	
b													+	+							+		+	+	
p																								+	
d	+									+	+										+			+	
t		+	+		+						+		+				+	+			+		+	+	
k	+	+									+		+	+	+		+				+		+	+	
g													+											+	+
gv																								+	+
ty									+																+
f				+							+							+							+
v			+	+	+		+									+				+			+	+	+
s		+			+																				
zs																									
sz	+																							+	
z					+	+																		+	
c																			+					+	
cs		+															+						+	+	
m			+		+																	+	+	+	
n	+		+	+	+								+		+	+							+	+	
ny	+		+	+	+	+											+			+			+	+	
h			+																	+				+	
i		+	+																						
ly		+															+								
l	+	+		+	+	+	+	+				+				+			+		+				
r	+	+	+	+	+	+						+	+				+		+		+				

1. ábra:

A kétnyíltszótagos tendencia következtében létrejövő mássalhangzó-kapcsolatok

A táblázatban a vízszintes sorban a mássalhangzó-kapcsolatok első eleme, míg a függőleges sorban a kapcsolatok második tagja található. Az ábrából jól kiténik, hogy

bizonyos kapcsolódási típusok jellegzetes összefüggést mutatnak. Ezekre ez alkalommal nem térek ki részletesen (de lásd ezekhez Katona 2016b: 137), csupán a bennünket itt most közelebbről érdeklő zárhangok kapcsolódási sajátosságaira szeretnék rámutatni. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemei felől megközelítve azt figyelhetjük meg, hogy a zárhangok az affrikátákon kívül többnyire minden típussal képesek kapcsolatot alkotni, hiszen láthatunk zárhang + zárhang, zárhang + réshang, zárhang + nazális, illetve zárhang + likvida kapcsolatokat (Katona 2016b: 138–139). A hangátvetés eredményeként létrejövő *Kanyapta* név is jól beilleszkedik ebbe a sorba, hiszen a *p* első elemként megtalálható a *t* és a *k* zöngétlen zárhangok előtt.

Ha jobban megnézzük a táblázatot, akkor azt láthatjuk, hogy a fordított kombináció, tehát a *t + p* korpuszom adatai között egyáltalán nem fordul elő, vagyis a *t* nem található meg bilabiális mássalhangzók mellett első pozíciójú mássalhangzóként. Ennek magyarázatára hamarosan sort keríték.

Ez a jelenség azzal is összefüggésben van, hogy a változások a szó belsejében végeredményben nemcsak létrehozhatnak mássalhangzó-kapcsolatokat (mint ahogyan a kétnyíltszótagos tendencia működésképpen ezt eredményezi), hanem a már meglévő kapcsolatok megváltoztatásával újakat is eredményeznek. Mint például a *Kékcs* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668, Bács vm.) > *Kécske* (1488: *Kechke*, Cs. 1: 668) helynév esetében a metatézis eredményeképpen a *k + cs* mássalhangzó-kapcsolat helyébe *cs + k* mássalhangzó-kapcsolatot lépett. A névben tehát affrikáta és zárhang cseréjét láthatjuk, amely viszonylag gyakran előforduló jelenség.

A Nyitra megyei *Menyhe* település neve is a hangátvetés következtében módosult. A név elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban (FNESz. *Menyhe*), s a kétnyíltszótagos tendencia következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd hangátvetés révén *Menyhe* (uo.) változata is kialakult. A hangátvetésnek tehát ebben az esetben az a fonológiai helyzet kedvezett, amelyet a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezett. Abból a szempontból is figyelemre méltó mindez, hogy a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban a *h* általában is a második helyen fordul elő gyakrabban (Katona 2016a: 75).

Végül érdemes megfigyelni a bizonytalan megítélésű *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) adatot és annak *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334) változatát. Ez esetben is a már meglévő mássalhangzó-kapcsolat alakult át a változások következtében. Mindkét mássalhangzó-kapcsolatot megvizsgálva azt mondhatjuk, hogy a *k* és az *ny* is gyakran fordulnak elő a magyar nyelvben szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok első és második elemeiként (Kassai 1998: 148–149). Arra a kérdésre, hogy a gyakoriság miért lehet fontos szempont, a következőkben igyekszem válaszolni.

5. A két változással összefüggésben központi szerepet foglalnak el a létrejövő vagy átalakuló mássalhangzó-kapcsolatok. A szavakban és nevekben megtalálható mássalhangzó-kapcsolatokra pedig különféle fonotaktikai kritériumok vonatkoznak, amelyek meghatározzák a kapcsolódási mintázatokat. Ezeket a sémákat nevezhetjük jólformáltsági feltételeknek. Jólformálnak pedig azt a szótagszerkezetet tekintjük, amely fonémák fonológiai megengedhető kapcsolódásaiból építkezik. Egy szó akkor tekinthető jólformáltnak, ha jólformált szótagokra bontható, ez azonban fordítva nem igaz,

mert a jólformált szótagok nem minden kapcsolata alkot jólformált szavakat. A szótag-peremek kapcsolódásait a szótagillesztési szabályok befolyásolják (Törkenczy 1994: 359).

A nyelvekben meglévő szerkezeteket és az azokat kialakító hangváltozások realizálódását is erőteljesen befolyásolják ezek a kritériumok. A változékonyabb szerkezetek valamilyen szempontból rosszulformáltak, ezért kerülnek bele egy vagy akár több hangváltozás hatósugarába. Az ilyen elemek kevésbé illenek be a jólformált mintázatok sorába, azonban a változások eredményeként a korábban rosszulformált alakokból az optimális fonotaktikai szerkezethez közelítő formák jöhetnek létre (Katona 2017: 162).

Azon kívül, hogy a felsorolt nevek mindkét változás nyomát magukon viselik, s e változások gyakran a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat érintették, van még egy közös tulajdonságuk, az tudniillik, hogy bennük a hangátvetés és a kétnyíltszótagos tendencia együttesen olyan alakokat hozott létre, amelyek fonotaktikailag jólformálnak minősülnek.

Ahhoz, hogy az említett néhány névadatot elhelyezzem a jólformáltság képzeletbeli skáláján, fontosnak tartom a két hangváltozás következtében létrejövő főbb mintázatokhoz képest megvizsgálni e neveket. S mindeközben olyan közös találkozási pontokat is igyekszem keresni, amelyek az optimális fonotaktikai struktúrákhoz vezetnek.

A jólformáltsági sémák nemcsak elősegíthetik, hanem gátolhatják is a hangváltozások, s közöttük a kétnyíltszótagos tendencia vagy éppen a hangátvetés működését. Abban az esetben ugyanis, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése olyan fonológiai helyzetet idézne elő, amely ellentmond a jólformáltsági kritériumoknak, a hangváltozás nem következik be. A szl. *Konotopa* > m. *Kanyapota* > *Kanyapta* név esetében is egy ilyen feltétel befolyásolhatta azt, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nem az elsődleges név alakban érvényesült, hanem csak azután ment végbe, miután a hangátvetés megteremtette az ideális fonotaktikai környezetet számára. Ha a hangátvetés nem történik meg, akkor valószínűleg a kétnyíltszótagos tendencia sem érinti a szót, mert a $t + p$ mássalhangzó-kapcsolat – amit ez esetben a változás létrehozott volna – a jólformáltsági feltételeknek nem felel meg. A $t + p$ mássalhangzó-kapcsolat ugyanis megsérti az ún. antilabiális feltételt, amely némiképp leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a magyar nyelvben hátrányosnak tekintjük azt az esetet, amikor a zárhangokból álló mássalhangzó-kapcsolat második eleme labiális (Törkenczy 1994: 375), vagyis azért nem találunk ilyen alakokat, mert azok nem lennének a magyar nyelvben jólformáltak. Ezt jelezte az előbb látott táblázat is.

Hasonló motiváció állhatott a *Kécske* név alakulásmódja mögött is, ebben az esetben a szonoritási hierarchia is befolyásolhatta a név alakulását.

A szonoritási hierarchiának nevezett jelenség ugyancsak egyfajta jólformáltsági kritérium. A mássalhangzó-kapcsolatok mintázatai nagyban függenek attól az egymást követő beszédhangok szonoritásától, amely a szótagok felépítésében játszik szerepet. A különféle hangok szonoritása a következő skála szerint adható meg (a legkisebb szonoritástól haladva a legerősebb felé); zárhangok < affrikáták < réshangok < nazálisok

$< v < l < r < j^2$ (Törkenczy 1994: 377–378). A szonoritás a szegmentumok lényeges fonológiai tulajdonsága, amely a szótagon belül a szótagperemtől a szótagmag felé haladva nő, s onnan kifelé csökken. A szótagmagban ezért a leghangzósabb elemeket találhatjuk, azaz a magánhangzókat (Törkenczy 1994: 276). A szonoritás azonban nemcsak egy szótagon belül meghatározó feltétel, hanem a szótagok fűzésében, annak illesztésében is szerepet játszik. Különösen akkor érhető tetten, ha a két szótag illesztése folytán mássalhangzó-kapcsolatok jönnek létre. Ezt a fonológiai helyzetet a kétnyíltszótagos tendencia is megteremtheti, hiszen a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése rendre szó belseji (és szótaghatáron jelentkező) mássalhangzó-kapcsolatokat eredményez. Az így kialakult kapcsolatokat befolyásolhatja a szonoritási sorbarendezés elve. A szonoritási sorbarendezés elve egyidejűleg fontos jólformaltsági kritérium is, mert hátrányosnak minősíti azokat a kapcsolatokat, melyek tagjai között nincs (vagy minimális a) szonoritási különbség. Ez alól mindösszesen a likvida + likvida és a gemináták kivételek. De a szonoritási különbség önmagában nem elégséges feltétel, az első mássalhangzónak hangzósabbnak, tehát szonoránsabbnak kell lennie, mint a kapcsolat második tagjának (Törkenczy 1994: 361–366, 373–374).

A *Kékce* > *Kécske* példájában azt láthattuk, hogy az affrikáták a zárhangoknál némileg magasabb szonoritási értékkel bírnak. A változás következtében a mássalhangzó-kapcsolat elemei felcserélődnek, s annak elejére a szonoránsabb elem, azaz a *cs* kerül. Ezenkívül általában meg kell említenem, hogy minél gyakoribb egy kapcsolat, annál inkább minősül jólformaltnak. Ezzel a változáson átesett név az olyan adatok sorába illeszkedik, mint például az *Elekcsi* (1275>512: *Elekchy*, Gy. 4: 378) > *Elecske* (Gy. 4: 378, Nyitra vm.), *Mekcse* (1332: *Mekche*, KMHsz. 183, Baranya vm., vö. 1236: *Mycche* szn., ÁSz. 544) > *Mecske* (KMHsz. 183), *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) > *Lecske* (Cs. 2: 204, Bodrog vm.) helynevek. Az ilyen típusú hangátvetés speciális esetként tekinthetünk végül arra a jelenségre, amely során a hangsor végén álló két mássalhangzó cserél helyet – az előbbi példáktól eltérően *csk* > *kcs* változást mutatva – egymással. A Heves megyei *Recksk* településnév (1332–1337/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) puszta személynévből keletkezett – feltéve ha hihetünk az adat hitelességében, tekintve, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki. – (vö. 1266: *Rechk* szn., ÁSz. 671, FNESz. *Recksk*), s hangátvetés következtében alakulhatott ki az ideiglenes *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69) formája. A *Recksk* > *Rekcs* alkalmi változás azért is figyelemreméltó, mert *cs* + *k* és *k* + *cs* mássalhangzó-kapcsolat szó végén (pl. *Szakcs*) kizárólag helynevekben fordul elő a mai magyar nyelvben (Rebrus–Trón 2002: 34–35, 38–40). Mivel a szonoritási sorbarendezés elve alapján a *cs* + *k* valamivel kedvezőbb elrendezés, mint a *k* + *cs*, ezért az alkalmilag fellépő *Rekcs* forma nem maradhatott fent tartósan. Természetesen nem gondolom, hogy kizárólag ez a tényező befolyásolja az egyes variánsok elterjedését, de a fonológiai jólformaltság kétségkívül hatással lehet rájuk. A helynévi példák mellett például a következő tájszavak szemléltetik a jelenséget: *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcű* ~ *szöckő*, *fikiózik* ~ *fickiózik* (ÚMTsz.).

² A szonoritási hierarchia ábrázolásában és a < jel használatában a szakirodalomban elterjedt módot követem.

Bizonyos mássalhangzók szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban betöltött pozíciójára meglehetősen szigorú megkötések jellemzőek. Például szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban a *h* általában a második helyen engedélyezett (Katona 2016a: 75), ugyanis a szótagvégi *h* nem jólformált a magyarban. Ezért vagy hasonul (pl. *dunna*), vagy elnémul (pl. *juh*), vagy – mint esetünkben – hangátvetéssel kerül szótagkezdő helyzetbe (Törkenczy 1994: 386–387, Sinkovics–Zsigri 2006: 139–144). Ezzel függenek össze a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanyha*, *luhma* > *lomha* (ÚMTsz.) szavak és a *Bohnya* (1291: *Bahna*, Gy. 3. 549, Küküllő vm.) > *Bonyha*, *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, ComMar. 24, Máramaros vm.) helynevek hangalaki változatai. És ugyancsak ezzel magyarázhatjuk a korábban említett *Mehenye* > *Menyhe* változást is. A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolat ebben az értelemben rosszulformálnak minősült, s ezért a névalak hangátvetésen is átasett, aminek következtében kialakulhatott az optimális fonotaktikai elrendeződés.

A *Berekenyés* név *Bereknyés* és *Berenykés* változataiban szintén érdemes megvizsgálunk a bennük kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok jólformáltsági helyzetét. Az *ny* és a *k* hangok viszonylag gyakran fordulnak elő a kapcsolatok első tagjaként. Emellett – mivel a két hang között nagy szonoritási különbség áll fenn – akár mindkét alak jólformált is lehetne. De ne feledkezzünk meg arról, hogy a szonoritási különbség nem elégséges feltétel, a mássalhangzó-kapcsolat első tagjának hangzósabbnak kell lennie. Így ebben az esetben is arra mutathatók rá, hogy a hangátvetés az optimális fonológiai struktúra felé vezette a névalakot. Ahhoz azonban, hogy a hangátvetés következtében ez kialakuljon, feltétlenül szükséges volt, hogy azt megelőzően a *Berekenyés* forma a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába is bekerüljön.

Azt, hogy a *Bereknyés* és a *Berenykés* formák mégsem terjedtek el, hanem helyettük leginkább a *Berkenyés* variáns lett uralkodó a nyelvterületen, az optimalitási feltételek közötti hierarchiával és annak változásaival magyarázhatjuk. A válasz talán abban rejlik, hogy a jólformáltsági kritériumok és a közöttük lévő hierarchia is folyamatosan változik. Új korlátok jönnek létre vagy emelkednek magasabb szintekre, folyamatos változásban tartva ezáltal a nyelvet is. A *Berkenyés* névalakban található *r + k* mássalhangzó-kapcsolat gyakrabban fordul elő a szó belsejében, mint az *ny + k*, ezért a jólformáltság képzeletbeli skáláján elhelyezve az alakokat azt láthatjuk, hogy a *Berkenyés* van közelebb az optimális elrendeződéshez. Ehhez hozzátartozik még az a körülmény is, hogy az *r* szonoritásosabb, mint az *ny*, tehát az alapján, hogy minél nagyobb a mássalhangzó-kapcsolat elemei közötti szonoritási különbség, annál inkább jólformált a mássalhangzó-kapcsolat és az azt tartalmazó szóalak, az *r + k* a szonoritási sorbarendezés alapján előrébb kerül a jólformáltsági skálán, s ehhez talán érdemes hozzátennem még, hogy a nazálisok és likvidák zengőhangként a mai magyar nyelvben gyakran fordulnak elő szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként (vö. ehhez B. Lőrinczy 1979: 470).

6. E néhány példa persze önmagában kevésbé alkalmas arra, hogy belőlük messzemenő és biztos következtetéseket vonjunk le a hangtörténeti változások működésével kapcsolatosan. S azt sem állítom, hogy a változásokat kizárólag az optimalitási feltételek befolyásolják és idézik elő. Úgy gondolom azonban, hogy az efféle lehetséges összefüggésekre érdemes figyelmet fordítanunk. Az írásomban felvillantott esetek talán

meggyőzően jelzik, hogy a nyelvi változások működésében szerepet játszik az, hogy általuk jólformált szerkezetek jöjjenek létre. A minél inkább jólformált elrendeződések kialakulásának érdekében gyakran több változás működése is indokolt lehet, hiszen így teremthető meg az a fonotaktikai helyzet, amely kiindulópontként elősegítheti a jólformált alakokat eredményező változásokat.

HIVATKOZÁSOK

- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- ComMar. = Heller, Georg 1985: *Comitatus Marmarosiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 18. München.
- Cs. = Csánki Dezső 1890–1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest: Akadémiai.
- Horger Antal 1911: Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Nyelvészeti Füzetek* 65. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Katona Csilla 2016a: A hangátvetés a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 51–81.
- Katona Csilla 2016b: A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 115–151.
- Katona Csilla 2017: A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–164.
- Katona Csilla 2018: A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban. *Argumentum* 14: 264–284.
- KMHsz. = Hoffmann István szerk. 2005: *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Kubinyi László 1958: Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 54: 213–232.
- B. Lőrinczy Éva 1979: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*. Budapest: Akadémiai.
- Nyirkos István 1993: *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.

- Rebrus Péter – Trón Viktor 2002: A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* V. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.
- Sinkovics Balázs – Zsigri Gyula 2006: A *h*-ra vonatkozó megszorítások történeti változásai. In Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* IV. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 133–151.
- Tóth Valéria 2001: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai. 273–392.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár* 1–5. Budapest: Akadémiai.